

**[Rec.] Wieś a dwór na ziemiach polskich w XIX i XX wieku,
pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1999**

W ciągu ostatnich sześciu lat aktywności badawczej, prężny ośrodek historyków skupionych w Instytucie Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, zainspirował powstanie, zredagował i w znacznym stopniu wypełnił własną twórczością, trzy obszernie tomy studiów, które integruje zagadnienie przemian zachodzących w stosunkach między ziemiaństwem a ludnością chłopską w XIX i XX w. Najpierw ukazał się tytuł: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII - XX wieku* (pod red. W. Cabana i M.B. Markowskiego, Kielce 1993). Po roku wyszło *„Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX - XX wieku”* (pod tą samą redakcją, Kielce 1994). I wreszcie w 1999 r. ukazał się tom, którego treść będzie zaprezentowana w niniejszym omówieniu.

Starannie zredagowany zbiór składa się z 22. rozpraw autorstwa badaczy z Gdańska, Lublina, Krakowa, Łodzi, Poznania, Szczecina, Kielc oraz także Rostocku i Poczdamu. Mieści w sobie nie tylko analizy typowo historyczne, ale także historyczno - filologiczne. Jak zaznaczają redaktorzy ukazują one „(...) hierarchiczną rolę ziemiaństwa i jego wkład w rozwój gospodarczy wsi (...) nie pomijają również konfliktów społecznych i różnic, jakie były konsekwencją historycznie ukształtowanych stosunków własnościowych. Zagadnienia te omawiane są w odniesieniu do ziem polskich wchodzących w skład poszczególnych zaborów oraz II Rzeczypospolitej. Zamieszczone w niniejszym tomie dwie rozprawy historyków niemieckich sugerują, iż pewne procesy były porównywalne, przynajmniej w niektórych regionach kraju, z przemianami zachodzącymi w Rzeszy Niemieckiej”. (Od redakcji).

Całość otwiera obszerny szkic profesora zwyczajnego Józefa Śmiałowskiego z Uniwersytetu Łódzkiego: *„Dwór a wieś u schyłku feudalizmu i u progu uwłaszczenia (Symbioza i konflikty)”*. Zapowiedzianą problematykę autor pragnął odnieść do siedmiu zasadniczych problemów: 1) ziemi, 2) środków produkcji, 3) ludzi, 4) monopoli dworskich, 5) świadczeń dworu dla wsi, 6) stosunku do władzy i prawa oraz 7) współistnienia w kręgach obyczaju. Mimo, że nie przedstawił wyraźnych kryteriów wyodrębnienia tego układu, to jednak bardzo wszechstronnie ukazał możliwe relacje między dworem a wsią. Szkoda, że ze względu na ograniczoną objętość publikacji, zakończył swoje rozważania po naświetleniu trzech pierwszych spośród zapowiadanych kwestii. Wypada więc cierpliwie czekać na dalszy ciąg nadzwyczaj solidnie udokumentowanej rozprawy.

Z kolei Wiesław Caban (profesor tytularny w WSP w Kielcach, członek Interdyscyplinarnego Zespołu Badania Wsi UŁ) zamieścił tekst *„O działaniach modernizacyjnych ziemiaństwa w Królestwie Polskim w dobie przeduwła-*

szczeniowej". Rzeczowo i kompetentnie, posiłkując się literaturą pamiętnikarską, przedstawił inicjatywy ziemiaństwa w dziedzinie oświaty, postępu agrotechnicznego i rozwoju przemysłu, dochodząc jednak do wniosku, iż było ono, szczególnie na terenie „(...) guberni radomskiej w niewielkim stopniu zainteresowane (...) procesami modernizacyjnymi” (s. 46).

Ryszard Bender (profesor w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim) nawiązał do problematyki, którą zaczął uprawiać już ponad 30 lat temu. Przedstawił „Wpływ oczynszowania na stan gospodarstw chłopskich w Ordynacji Zamojskiej w latach 1833 - 1864”. Wykorzystując dogłębnie źródła archiwalne przedstawił wcześniej już prezentowane spostrzeżenie, że „w okresie oczynszowania (...) stan posiadania rolników ordynackich poważnie się zmniejszył” (s. 59). Szkoda, że w swoim tekście nie nawiązał do nowszej literatury przedmiotu, poprzestając na pracach opublikowanych do końca lat 60.

Zofia Gołębiowska, reprezentująca również lubelski ośrodek akademicki, udanie rozwinęła problem unowocześniania wsi polskiej, inspirowany i realizowany przez większą własność ziemską. Przedstawiła to w szkicu „Dwór a modernizacja polskiej wsi na przykładzie ośrodka puławskiego Czartoryskich”. Uwypuklając rolę księcia Adama Jerzego we wprowadzaniu czynszu zamiast pańszczyzny, nie pominęła zasług jego matki księżnej Izabeli, która szerząc oświatę rolniczą oraz kształtując odczucia patriotyczne chłopów polskich w okresie niewoli narodowej, napisała na przełomie lat 1815 / 1816 książkę pt. *Pielgrzym w Dobromilu, czyli nauki wiejskie*.

Albin Koprukowniak, prof. zwyczaj. Uniwersytetu Marii Curie - Skłodowskiej, autorytet w kręgach historyków wsi, zaprezentował obszerną analizę: „Ziemiaństwo wobec potrzeb oświatowych i wyznaniowych wsi lubelskiej i podlaskiej po powstaniu styczniowym”. Podając przykłady zaangażowania się ziemian w działalność na rzecz oświaty i zaspokajania potrzeb wyznaniowych ludu wiejskiego, sformułował tezę „o bardzo powszechnym włączaniu się tej warstwy społecznej w życie polityczne, inspirowanie ludności chłopskiej do tej działalności i przewodzenia jej w tych poczynaniach” (s. 108).

Barbara Szabat, reprezentująca środowisko historyków kieleckich, skupionych w WSP, przedstawiła dość specjalistyczną i mało jeszcze rozpoznaną problematykę w szkicu: „Ziemiaństwo wobec ochronęk przyfolwarcznych w Królestwie Polskim na początku XX wieku (na przykładzie guberni kieleckiej)”. W związku ze słabo zachowaną bazą źródłową, swoje trudne zadanie wypełniła możliwie wyczerpująco, znacznie uzupełniając naszą wiedzę na temat złożonych relacji między dworem a wsią chłopską i folwarczną w końcowym okresie zaborów.

Kolejne dwa opracowania zamieszczone w prezentowanym tomie są autorstwa historyków z Uniwersytetu Łódzkiego. Uznany już badacz życia społeczno - gospodarczego, profesor Kazimierz Badziak, opublikował szkic mający w wielu miejscach walory syntezy: „Wieś wzorowa (spółdzielcza) na zie-

miach polskich i jej oddziaływanie". Autor ten słusznie uwypuklił pierwszoplanową rolę duchowieństwa katolickiego w rozwoju wsi spółdzielczych. Na osobną uwagę w tym względzie zapewne zasługują inicjatywy działaczy ruchu ludowego, nie tylko inteligencji, ale także samych chłopów - samouków.

Również szkic Marii Kostrzewskiej, sekretarza Interdyscyplinarnego Zespołu Badania Wsi UŁ, obejmuje swoją analizą większy obszar ziem polskich. Został on zatytułowany: „Rola ziemianek w rozbudzaniu aktywności kobiet wiejskich w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku”. Solidnie dokumentuje pozytywistyczne nastawienie żon większych właścicieli ziemskich „(...) do gospodyń wiejskich, nazywanych młodszymi siostrami”, które należało rozbudzić „z uśpienia, ciemnoty i bierności” (s. 151).

Krzysztof Ślusarek z Krakowa przedstawił szkic „Panowie szlachta ziemianie - panowie szlachta chałupnicy - włościanie. Wzajemne stosunki w przedautonomicznej Galicji”. Długi tytuł tej pracy wprowadza w problematykę relacji między trzema grupami społecznymi, zamieszkującymi wieś zaboru austriackiego, w czasach przed pojawieniem się na tym terenie pierwszych przejawów parlamentaryzmu. Szkic przedstawia więc stosunki między ziemianami, drobną szlachtą i chłopami, uwypuklając czynniki dezintegrujące prezentowane środowisko.

Włodzimierz Bernacki, również z krakowskiego ośrodka naukowego, zamieścił „Obszar dworski i wiejski w Galicji w polskiej myśli politycznej drugiej połowy XIX wieku”. W zasadzie rzecz ta nie przedstawia stosunku obozów politycznych do całości zagadnienia tzw. obszarów dworskich, jak sugeruje tytuł, ale skupia się na zaprezentowaniu różnych propozycji reform opisywanego kompleksu społeczno - ekonomicznego.

Kolejny tekst jest również autorstwa naukowca krakowskiego. Tomasz Gąsowski w artykule „Żydzi - obywatele ziemscy i ich miejsce w wiejskim krajobrazie autonomicznej Galicji”, podjął się niemal pionierskiego zadania opisanego pochodzenia i pozycji społeczno - ekonomicznej Żydów - ziemian, którzy stanowili ok. 7 % do 25,1 % poszczególnych kategorii majątkowych ziemianstwa galicyjskiego w XX w., w czasach przed wybuchem I wojny światowej.

Szkic Włodzimierza Stępińskiego ze Szczecina przenosi problematykę prezentowanego zbioru na tereny północno - zachodnie ziem polskich, przedstawiając „Stanowisko naczelnych organizacji rolniczych Pomorza Zachodniego wobec początków kolonizacji wewnętrznej (do 1900 r.)”.

Witold Molik, profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, doceniany i znany szerzej jako badacz genezy dziejów inteligencji, przedstawia zwięźle, ilustrując swoje uogólnienia odpowiednio dobranym materiałem źródłowym, problem sformułowany w tytule: „Wieś a dwór w dziewiętnastowiecznej Wielkopolsce”.

W kolejnej części tomu odnajdujemy dwa szkice autorstwa uczonych spoza naszej zachodniej granicy. Ilona Buchsteiner z Rostocku ustala „W kwestii stosunków między wielką własnością ziemską a własnością chłopską w końcu XIX wieku w Niemczech” (tłumaczenie Jacek Wijaczka). Natomiast Axel Lubiniński z Poczdamu napisał: „Paternalizm a mobilność. Na przykładzie społeczności lokalnej Meklemburgii w XIX wieku” (tłumaczenie Krzysztof Bracki).

Osobno należy również docenić trud badawczy pozostałych autorów bogatego w treści opracowania „Wieś a dwór”. Przede wszystkim na uwagę zasługuje tekst Marka Przeniosło, adiunkta WSP w Kielcach, członka Interdyscyplinarnego Zespołu Badania Wsi UŁ, który z właściwą dla siebie rzetelnością przedstawił artykuł pt. Problematyka chłopska w „Ziemianinie” i „Głosie Ziemiańskim” (1917-1920).

Mieczysław B. Markowski z tegoż ośrodka prezentuje „Współdziałanie dworu ze wsią w zakresie modernizacji rolnictwa w Drugiej Rzeczypospolitej (Na przykładzie województwa kieleckiego)”, uzasadniając wniosek, że „tradycyjna nieufność chłopów polskiego, z jednej strony, oraz patronacki, nadrzędny stosunek dziedziców do chłopów z drugiej - uniemożliwiły integrację wsi i wykształcenie się (...) jednorodnej klasy rolniczej w Polsce” (s. 319).

W dalszej części dzieła znajdziemy prace naukowców z Gdańska, podejmujących dość wąskie, ale dobrze uzupełniające całość, zagadnienia. I tak Barbara Okoniewska prezentuje: „Partnerstwo ziemiańsko - chłopskie w organizacjach rolniczych Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego w dwudziestolecie międzywojennym”. Można jednak polemizować z Autorką w kwestii dotyczącej oceny Związku Młodzieży Wiejskiej RP „Wici” (s. 334). Wbrew opinii B. Okoniewskiej w programie tej organizacji, zwanym agraryzmem, poczesne miejsce zajmowały kwestie oświaty rolniczej, jako środka prowadzącego do budowy lepszej, zmodernizowanej cywilizacji. Bogusław Gałka przedstawia następnie „Działalność dobroczynną Radziwiłłów w Nieborowie w latach 1918-1945”.

Książkę zamykają trzy szkice autorów kieleckich. Stefan Iwaniak przedstawia „Współczesne kontrowersje w kwestiach reparyacyjnych podworskich dóbr kultury”. Pozostałe prace posiadają profil historyczno - filologiczny. Zdzisław Śliwka napisał: „Szlachta w międzywojennej prozie chłopskiej”, raczej niesłusznie utożsamiając szlachtę z ziemianami. Natomiast Jan Paclawski określił „Stosunki między dworem a wsią w polskiej literaturze powojennej”. Na koniec swych rozważań zaprezentował żal do literatury Polski Ludowej o to, że przeważał w niej „(...) jednostronny obraz tych stosunków, ukazujący wyzysk wsi przez dwór” (s. 402).

Dokonując podsumowania prezentacji trzeciego już tomu studiów poświęconych ziemiaństwu i w ogóle wsi, należy bardzo wysoko ocenić wysiłek badawczy jego autorów i redaktorów, dający w sumie odpowiedni poziom i range

temu wydawnictwu, dlatego m.in. że oparte ono zostało na rzetelnie dobranym i wszechstronnie przeanalizowanym materiale źródłowym, w którym nie brak również, dotychczas w literaturze historycznej traktowanych po macoszemu, źródeł opisowych w postaci pamiętników, literatury pięknej lub literatury rolniczej.

Na koniec, wyrażając uznanie redaktorom naukowym „Wsi a dworu”, pragnę ich zachęcić do podjęcia trudu zmierzającego do opublikowania opracowania o charakterze syntezy. Wydaje się bowiem, że na obecnym etapie badania interesującej nas problematyki, po opublikowaniu trzech tomów studialnych, przyszła pora na dzieło uogólniające i podsumowujące dotychczasowe opisy jednostkowe.

Andrzej Lech